

سنة الفجر
عاشوراء
عاشوراء
عاشوراء
عاشوراء

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

مرکز تحصیلات تکمیلی دانشگاه پیام نور

رساله

برای دریافت مدرک دکتری تخصصی (ph.d.)

رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

گروه تاریخ

عنوان رساله: کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد در دوره قاجار

فرهاد دشتکی نیا

استاد راهنما: دکتر علی رضا علی صوفی

استاد مشاور اول: دکتر هوشنگ خسرو بیگی

استاد مشاور دوم: دکتر حسن زندیه

تیر ۱۳۹۲

(فرم شماره ۱۰: صورتجلسه دفاع از رساله)

تاریخ: ۹۲/۲/۲۱

شماره: ۹۲/۱۲/۱۲۴

دانشگاه پیام نور

صورتجلسه دفاع از رساله دکتری تخصصی (Ph.D.)

جلسه دفاع از رساله دوره دکتری تخصصی آقای فرهاد دشتکی نیا دانشجوی رشته تاریخ ایران بعد از اسلام به شماره دانشجویی ۸۸۰۳۲۶۴۷۱ تحت عنوان «کارکردهای سیاسی-اجتماعی مسجد در دوره قاجاریه» با حضور هیات داوران در روز دوشنبه مورخ ۱۳۹۲/۰۴/۳۱ ساعت ۱۰ صبح در محل ساختمان مرکز تحصیلات تکمیلی برگزار شد و هیات داوران پس از بررسی، رساله مذکور را شایسته نمره به عدد ۸۰.۷ به حروف و ... با درجه ... تشخیص داد.

ردیف	نام و نام خانوادگی	هیات داوران	مرتبه دانشگاهی	دانشگاه/موسسه	امضاء
۱	آقای دکتر علی صوفی	استاد راهنما	استاد	پیام نور	
۲	آقای دکتر خسرو بیگی	استاد مشاور	دانشیار	پیام نور	
۳	آقای دکتر زندیه	استاد مشاور	استاد	پیام نور	
۴	آقای دکتر قربشی	استاد داور	استاد	پیام نور	
۵	آقای دکتر ملایی توانی	استاد داور	دانشیار	پیام نور	
۶	آقای دکتر شیخ نوری	استاد داور	استاد	پیام نور	
	دکتر ...	نماینده تحصیلات تکمیلی	دانشیار	پیام نور	

اینجانب **فرهاد دشتکی نیا** دانشجوی ورودی سال **۱۳۸۸** مقطع دکتری تخصصی رشته **تاریخ** گواهی می نمایم چنانچه در رساله خود از فکر، ایده و نوشته دیگری بهره گرفته ام با نقل قول مستقیم یا غیر مستقیم منبع و ماخذ آن را نیز در جای مناسب ذکر کرده ام. بدیهی است مسئولیت تمامی مطالبی که نقل قول دیگران نباشد بر عهده خویش می دانم و جوابگوی آن خواهم بود.

فرهاد دشتکی نیا

تاریخ و امضاء

اینجانب **فرهاد دشتکی نیا** دانشجوی ورودی سال **۱۳۸۸** مقطع دکتری تخصصی رشته **تاریخ** گواهی می نمایم چنانچه براساس مطالب رساله خود اقدام به انتشار مقاله، کتاب، و ... نمایم ضمن مطلع نمودن استاد راهنما، با نظر ایشان نسبت به نشر مقاله، کتاب، و ... به صورت مشترک و با ذکر نام استاد راهنما مبادرت نمایم.

فرهاد دشتکی نیا

تاریخ و امضاء

کلیه حقوق مادی مترتب از نتایج مطالعات، آزمایشات و نوآوری ناشی از تحقیق موضوع این رساله متعلق به دانشگاه پیام نور می باشد.

ماه و سال

با احترام به پدرم و مادرم

تقدیم به سنگ صبور زندگی ام زهرا و آوازی زندگی ام سارینا

سپاسگزاری

در نگارش رساله ی حاضر از یاری بسیاری از افراد برخوردار بوده ام که لازم می دانم از آن ها سپاسگزاری کنم. استاد ارجمندم، جناب آقای دکتر علی رضا علی صوفی، راهنمای بنده در نگارش رساله بودند، از راهنمایی هایی ایشان بسیار بهره مند شدم، از ایشان سپاسگزارم. جناب آقای دکتر هوشنگ خسروبیگی استاد مشاور اول رساله به دقت رساله را مطالعه کردند و نکات ارزشمندی را تذکر دادند که از ایشان به پاس زحماتشان تشکر می کنم. استاد ارجمند، جناب آقای دکتر حسن زندیه، استاد مشاور دوم رساله با دقتی مثال زدنی رساله را چند بار مطالعه کردند و نکات بسیار ارزشمندی را تذکر دادند، از ایشان بسیار ممنونم. از استادان داور رساله، جناب آقای دکتر محمد امیر شیخ نوری، دکتر قریشی و دکتر علی رضا ملائی توانی هم که داوری رساله را برعهده داشتند، سپاسگزاری می کنم. از معلم و دوست فرهیخته ام جناب آقای دکتر عباس قدیمی قیداری که با بزرگواری در تهیه ی برخی از منابع رساله یاری ام نمودند، صمیمانه سپاسگزارم. از مدیران کتابخانه ی ملی تبریز و همکاری کارمندان بخش امانات کتابخانه ی ملی تبریز که با رویی گشاده و همکاری صمیمانه در تهیه ی منابع یاری ام کردند، تشکر می کنم. سرکار خانم افسانه یاجم، مدیر بخش نسخ خطی کتابخانه ی ملی تبریز در تهیه ی یکی از نسخ خطی رساله همکاری قابل ارجی داشتند، از ایشان ممنونم. از دوست عزیزم جناب آقای دکتر مهدی میرکیایی که نسخه ی خطی رساله ی رویای صادق و یادداشت های آقا سید محمد طباطبایی را با بزرگواری در اختیارم گذاشتند، به دل سپاسگزارم. در پایان لازم می دانم از همسرم که در طول این سال ها با فداکاری و صبوری بی مانندی همراهی ام کرد و در طول نگارش این رساله از بسیاری از خواسته های خود صرفنظر کرد، به جان تشکر و سپاسگزاری کنم.

چکیده

مسجد به عنوان یکی از مهمترین نهادهای دینی - فرهنگی ایران در عصر قاجار، علاوه بر کارکرد دینی، دارای کارکردهای متنوع آموزشی، تربیتی، رسانه ای، اجتماعی و سیاسی بود. با عنایت به این که تنوع نقش های مسجد متأثر از زمینه ها و شرایط اجتماعی بود، با بروز تغییرات اجتماعی که در نتیجه فرآیند اصلاحات در دوره قاجار به وجود آمد، باید انتظار داشت که آثار این تغییرات در کارکردهای مسجد هم که جایگاهی مهم در نظام اجتماعی جامعه ایران در عصر قاجار داشت، بازتاب یابد. در رساله حاضر، کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد با تأکید بر این مسأله مورد پژوهش قرار می گیرد که: آیا با تغییر شرایط اجتماعی جامعه ایران در عصر قاجار، تغییری در کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد ایجاد شد؟ با عنایت به این که، مسجد در دوره قاجار در فقدان برخی از نهادها، کارکردهای آن ها را در زمینه های اجتماعی و سیاسی بر عهده گرفته بود، با ورود عناصر تمدن جدید مانند مدارس و رسانه های نوین بخشی از کارکردهای مسجد محدود و به نهادهای تازه تأسیس واگذار و در بخش هایی دیگر کارکردهای پیشین خود را حفظ کرد. هدف این پژوهش، تدارک زمینه های لازم برای مطالعات مربوط به نقش و جایگاه نهادهای اجتماعی در جامعه ایران عصر قاجار، جمع آوری اطلاعات لازم برای تدوین تاریخ نهادهای اجتماعی در ایران دوره قاجار و نیز بازشناسی کارکرد های مسجد در جامعه ایران است. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری داده ها کتابخانه ای است.

کلید واژه ها : مسجد، کارکرد سیاسی - اجتماعی، روحانیون، اصلاحات، قاجاریه.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۲	فصل یکم: کلیات تحقیق
۴	۱-۱- تعریف مسأله
۴	۲-۱- سؤالهای تحقیق
۴	۳-۱- فرضیه های تحقیق
۵	۴-۱- سابقه انجام تحقیق
۶	۵-۱- ضرورت انجام تحقیق
۶	۶-۱- هدف های تحقیق
۷	۷-۱- روش انجام تحقیق، روش تحلیل داده ها و قلمرو تحقیق
۷	۸-۱- نقد و بررسی داده های منابع
۳۳	فصل دوم: وضعیت عمومی مساجد در دوره قاجار
۳۵	۱-۲- طبقه بندی و مکان یابی مساجد
۳۹	۲-۲- آماری از مساجد ایالات و ولایات
۴۳	۳-۲- وضعیت عمرانی، احداث و مرمت مساجد
۴۸	۴-۲- وضعیت بهداشتی مساجد
۵۰	۵-۲- مدیریت مساجد
۵۶	فصل سوم: کارکردهای مذهبی مسجد در دوره قاجار
۵۸	۱-۳- اقامه نماز
۶۱	۲-۳- وعظ و خطابه
۶۴	۳-۳- محل برگزاری آئین های مذهبی
۷۲	۴-۳- محل برگزاری آداب تدفین

۷۵ فصل چهارم: کارکردهای اجتماعی و فرهنگی مسجد در دوره قاجار

۷۷ ۱-۴- کارکرد آموزشی مسجد و جایگاه آن در نظام آموزشی سنتی دوره قاجار

۸۶ ۱-۱-۴- جایگاه مسجد در نظام آموزشی جدید در دوره قاجار

۱۰۲ ۲-۴- نظام رسانه ای دوره قاجار و جایگاه مسجد در آن

۱۰۴ ۱-۲-۴- کارکرد رسانه ای مسجد پیش از انقلاب مشروطیت

۱۰۷ ۲-۲-۴- کارکرد رسانه ای مسجد در انقلاب مشروطیت

۱۱۲ ۳-۲-۴- تأثیر رسانه های نوین بر کارکرد رسانه ای مسجد

۱۱۴ ۳-۴- کارکردهای مسجد برای قشرهای مختلف اجتماعی

۱۱۷ ۴-۴- کارکردهای خدماتی و رفاهی مساجد

۱۲۲ فصل پنجم: کارکردهای سیاسی مسجد در دوره قاجار

۱۲۴ ۱-۵- عوامل مؤثر در نقش آفرینی سیاسی مساجد در دوره قاجار

۱۳۱ ۲-۵- کارکرد سیاسی مسجد در آستانه انقلاب مشروطیت

۱۳۶ ۳-۵- کارکرد سیاسی مسجد در جریان انقلاب مشروطیت

۱۳۶ ۱-۳-۵- کانون اجتماعات سیاسی

۱۳۸ ۲-۳-۵- محل تشکیل انجمن های سیاسی

۱۴۱ نتیجه

۱۴۳ فهرست منابع

مقدمه

مرور ادبیات پژوهشی و مقولات مطرح در مطالعات تاریخ مساجد در ایران حکایت از آن دارد که معماری مساجد و نحوه استقرار آن در شهرها در این مطالعات از جایگاه محوری برخوردار است و در آن میان، مطالعه کارکردهای متنوع مسجد جنبه ای حاشیه ای دارد. به نظر می رسد تسلط این انگاره که مسجد صرفاً نهادی دینی بوده و جز کارکردهای دینی، نقش دیگری بر آن متصور نیست، باعث شده است تا مقوله مهمی چون «کارکردهای مسجد» در ادوار مختلف تاریخ ایران و به ویژه در دوره قاجار که با ورود مظاهر تمدن جدید بخشی از کارکردهای این نهاد کهن تحت تأثیر آن ها قرار گرفت، مورد غفلت قرار گیرد. این در حالی است که با مطالعه کارکردهای مسجد، به ویژه نقش های متنوع آن در دوره قاجار و با تأمل در نسبت میان نقش های مسجد و کارکردهای نهادهای جدید در ایران، علاوه بر شناخت ابعاد مختلف این نهاد، به جایگاه آن در نظام اجتماعی ایران در عصر قاجار و به فقدان نهادهایی که مسجد کارکردهای آن ها را بر عهده گرفته بود، پی خواهیم برد.

رساله حاضر، به مطالعه کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد پرداخته و در پنج فصل سامان یافته است. فصل نخست، شامل کلیات تحقیق و نقد و بررسی برخی از منابع رساله است. در فصل دوم، پراکندگی، وضعیت عمرانی، بهداشتی و اداره مساجد مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل سوم کارکردهای متنوع مذهبی مسجد بررسی و تحلیل شده است. اگر چه نقش مذهبی مسجد در ذیل کارکردهای فرهنگی قابل دسته بندی است، اما با توجه به این که، کارکرد ذاتی و اصلی مسجد نقش مذهبی آن است و این نقش به عنوان بستر و زمینه بروز سایر کارکردهای مسجد واجد اهمیت است، فصل سوم به کارکردهای مذهبی مسجد اختصاص داده شد. فصل چهارم درباره کارکردهای اجتماعی مسجد است که در سه زیر فصل، نقش آموزشی، نقش رسانه ای و همچنین کارکردهای مسجد برای گروه های مختلف اجتماعی را در بر می گیرد. در فصل پایانی رساله، کارکردهای سیاسی مسجد در صدر قاجار، در آستانه مشروطیت و نیز در جریان مشروطیت و پس از آن مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل یکم

کلیات تحقیق

فصل نخست، حاوی کلیات تحقیق است که در هشت زیر فصل سامان داده شده است. در زیر فصل یکم، موضوع و مسأله تحقیق مطرح شده است. زیر فصل دوم، شامل سؤالات تحقیق است که بر اساس مسأله تحقیق طرح شده است. زیر فصل سوم، انگاره های اولیه تحقیق را شامل می شود. در زیر فصل چهارم، به ادبیات پژوهشی موضوع رساله حاضر اشاره شده است و از برخی از پایان نامه ها و کتاب ها و مقاله هایی که درباره موضوع رساله حاضر است، یاد شده است. در زیر فصل های پنجم و ششم، به ضرورت ها و هدف های پژوهش اشاره شده است. زیر فصل هفتم، حاوی روش گردآوری داده ها، چارچوب تحلیلی اتخاذ شده در رساله و قلمرو موضوعی، زمانی و مکانی پژوهش است. در زیر فصل پایانی، بخشی از منابع مورد استفاده این رساله مورد ارزیابی قرار گرفته است. در این زیر فصل منابع به نه دسته تقسیم شده اند که در هر بخش یک دسته از منابع مورد ارزیابی قرار گرفته اند. نحوه ارزیابی منابع به این صورت بوده است که ابتدا به ارزش و اهمیت داده های هر دسته از منابع در رساله حاضر اشاره شده است و سپس چند نمونه از آن منابع به طور مصداقی ارزیابی شده اند.

۱-۱- تعریف مسأله

موضوع رساله حاضر، کارکردهای سیاسی- اجتماعی مسجد در دوره قاجار است. مسجد به عنوان یکی از مهمترین نهادهای دینی - فرهنگی ایران در عصر قاجار، علاوه بر کارکرد دینی، دارای کارکردهای متنوع آموزشی، تربیتی، رسانه ای، قضایی، اجتماعی و سیاسی بود. با عنایت به این که تنوع نقش های مسجد متأثر از زمینه ها و شرایط اجتماعی بود، با بروز تغییرات اجتماعی که در نتیجه فرآیند اصلاحات در دوره قاجار به وجود آمد، باید انتظار داشت که آثار این تغییرات در کارکردهای مسجد هم که جایگاهی مهم در نظام اجتماعی جامعه ایران در عصر قاجار داشت، بازتاب یابد. در رساله حاضر، کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد با تأکید بر این مسأله مورد پژوهش قرار می گیرد که: آیا با تغییر شرایط اجتماعی جامعه ایران در عصر قاجار، تغییری در کارکردهای سیاسی- اجتماعی و مذهبی مسجد ایجاد شد؟.

۱-۲- سؤالهای تحقیق

برای بررسی مسأله، پژوهش حاضر بر اساس سؤالات زیر سامان داده شد:

۱- مهم ترین کارکردهای سیاسی- اجتماعی مسجد در دوره قاجار چه بود؟

۲- آیا کارکردهای سیاسی، اجتماعی و مذهبی مسجد در دوره پیش از قاجار در عصر قاجار هم استمرار یافت؟.

۳- در صورت استمرار کارکردهای سیاسی و اجتماعی مسجد در عصر قاجار، آیا این امر به منزله عدم تأثیر روند اصلاحات بر کارکردهای مسجد بود؟.

۱-۳- فرضیه های تحقیق

انگاره های اولیه این پژوهش از قرار زیر است:

۱- مسجد در دوره قاجار ابزاری برای کسب مشروعیت مذهبی برای حکومت و محلی برای سازماندهی و بسیج نیروهای اجتماعی در جنبش های سیاسی و اجتماعی و همچنین محل تشکیل

احزاب سیاسی بود. به لحاظ اجتماعی نیز مسجد دارای نقش آموزشی، رسانه‌ای، خدماتی و رفاهی بود.

۲- به رغم تغییر شرایط اجتماعی در دوره قاجار، بخش عمده‌ای از کارکردهای سیاسی، اجتماعی و مذهبی مسجد استمرار یافت و در بخش‌هایی نیز کارکردهای پیشین مسجد به نهادهای جدیدی که تأسیس شده بود، واگذار شد.

۳- استمرار بخشی از کارکردهای سیاسی، اجتماعی و مذهبی مسجد به معنای عدم تأثیر روند نوسازی در کارکردهای مسجد نبود، بلکه با تغییر شرایط اجتماعی علاوه بر واگذاری بخشی از کارکردهای مسجد، نقش‌های استمرار یافته مسجد نیز نه بر اساس الگوی پیشین بلکه بر اساس الگوی جدیدی استمرار یافت.

۱-۴- سابقه انجام تحقیق

درباره موضوع رساله حاضر کتاب مستقل و پایان‌نامه‌ای که کاملاً موضوع را پوشش داده باشد، ملاحظه نگردید. تنها در سه پایان‌نامه گوشه‌هایی از موضوع حاضر مورد پژوهش قرار گرفته است که از آن جمله فاطمه شکوهی در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی عملکرد آموزشی مساجد»، کارکرد آموزشی مسجد را بدون توجه به دوره‌ای خاص مورد مطالعه قرار گرفته است. در رساله جواد سخا با عنوان «نقش منبر و مسجد در انقلاب مشروطیت» کارکردهای سیاسی مسجد در یک مقطع از تاریخ دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته است. پایان‌نامه دیگری با عنوان «نقش مساجد به عنوان مرکز تعلیم و تربیت در دوره قاجار» به بررسی یکی از کارکردهای مسجد و عمدتاً با رویکردی توصیفی پرداخته است. در شماری از کتب و مقالات مرتبط به بحث هم‌نکاتی درباره کارکردهای مسجد مطرح شده است که عمدتاً شامل کارکردهای مسجد در دوره‌های مختلف تاریخ ایران و اسلام از ابتدای تاریخ اسلام تا دوره معاصر بوده است. از جمله آثاری که در این زمینه می‌توان به آن‌ها اشاره کرد، مجموعه مقالاتی است که با عنوان «پرستشگاه در عهد سنت و تجدید»، به کوشش عمادالدین باقی منتشر شده است. در میان مقالات این مجموعه برخی مقالات به طور غیر مستقیم با موضوع این رساله ارتباط دارند. ویژگی‌های مقالات این مجموعه این است که درباره کارکردهای

مسجد در دوره های مختلف تاریخ ایران مطلب مشخصی وجود ندارد و تمرکز اصلی مقالات بر مسجد به عنوان یک مفهوم و نهاد عام بوده است. مقالاتی که به صورت موضوعی مانند «مسجد و سیاست» و یا «مسجد جامع» نوشته شده اند، نسبت به سایر مقالات این مجموعه ارزشمند هستند. از دیگر تحقیقاتی که می توان به آن اشاره کرد، مجموعه مقالات همایش «معماری مسجد: گذشته، حال، آینده» (۱۳۷۸) است. در این مجموعه برخی از مقالات به طور غیر مستقیم به موضوع رساله حاضر ارتباط دارند. بیشترین تمرکز در آن همایش بر معماری مساجد و جایگاه مسجد در شهرهای ایران بوده است، از این رو تعدادی از مقالات این مجموعه برای فهم کارکردهای اجتماعی مسجد سودمند هستند. در مجموعه مقالات همایش بین المللی «وقف و تمدن اسلامی» (۱۳۸۷) مقالاتی وجود دارد که برای بررسی پیوند وقف و مساجد از اهمیت ویژه ای برخوردار است. در یکی از مقالات این مجموعه درباره وضعیت وقف در پیوند با مساجد در دوره قاجار نکاتی مطرح شده است. علاوه بر این مجموعه ها تعدادی از کتاب های ترجمه شده هم وجود دارد که در برخی از آن ها نکاتی درباره معماری و جایگاه مسجد در سیمای شهرهای اسلامی مطرح شده است. از آن جمله می توان به کتاب «معماری اماکن مذهبی» (۱۳۸۹) نوشته دیوید آدلر اشاره کرد. در این میان درباره کارکردهای متنوع سیاسی - اجتماعی مسجد در دوره قاجار و نیز تأثیر روند اصلاحات بر کارکردهای مسجد، پژوهشی ملاحظه نشده است.

۱-۵- ضرورت انجام تحقیق

- ۱- شناسایی ویژگی های مسجد در دوره قاجار و تعیین کارکردهای متنوع آن که برای گشودن بحثی در خصوص کارکردهای نهادهای اجتماعی در دوره قاجار از اهمیت بسیاری برخوردار است.
- ۲- ضرورت عنایت به مطالعات بین رشته ای مانند جامعه شناسی تاریخی و جامعه شناسی دینی در مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- ۳- عطف توجه به مقوله کارکرد نهادهای اجتماعی و تأثیر روند اصلاحات در بروز تغییر در کارکردهای آن ها.

۱-۶- هدف های تحقیق

- ۱- تدارک زمینه های لازم برای مطالعات مربوط به نقش و جایگاه نهادهای اجتماعی در جامعه ایران عصر قاجار.
- ۲- جمع آوری اطلاعات لازم برای تدوین تاریخ نهادهای اجتماعی در جامعه ایران عصر قاجار.
- ۳- بازشناسی کارکرد های مسجد در جامعه ایران.

۱-۷- روش انجام تحقیق، روش تحلیل داده ها و قلمرو تحقیق

گردآوری اطلاعات پژوهش حاضر، بر اساس شیوه جمع آوری اطلاعات از منابع و مآخذ آرشیوی و کتابخانه ای است. در این پژوهش، با بهره گیری از روش مطالعات تاریخی، از روش توصیفی تحلیلی برای تبیین کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد در دوره قاجار سود خواهیم برد. در این راستا، رویکردی نظری برای تبیین کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد اتخاذ شده است که بر اساس برداشت هایی از مباحث نظریه «کارکردگرایی» در حوزه مطالعات انسان شناسی و نیز مباحث جامعه شناسی دینی استوار است. قلمرو زمانی پژوهش حاضر، سراسر دوره قاجار را شامل می شود. قلمرو مکانی تحقیق، ایران عصر قاجار به جز مناطقی که بر طبق قراردادهای گلستان (۱۲۲۸ قمری)، ترکمن چای (۱۲۴۳ قمری) و پاریس (۱۲۷۳ قمری) از ایران جدا شده اند، است. قلمرو موضوعی پژوهش حاضر، کارکردهای سیاسی - اجتماعی مسجد با محوریت مسأله تأثیر روند اصلاحات بر کارکردهای مسجد است.

۱-۸- نقد و بررسی منابع

ماهیت موضوع رساله حاضر به گونه ای است که تقریباً در تمام منابع و مآخذ دوره قاجار داده هایی درباره آن وجود دارد. داده های موجود در آن منابع الزاماً درباره کارکردهای مسجد نیست. گستردگی و تنوع این داده ها در وهله نخست می تواند برای محقق تاریخ مساجد دوره قاجار خوشایند باشد، اما همین نقطه قوت در مواردی سبب بروز دشواری هایی می گردد. مطالعه تمام منابع مربوط به موضوع نه امکان پذیر است و نه منطقی. بخشی از منابع مربوط به موضوع این رساله منتشر نشده اند

و دسترسی به نسخه های خطی آن ها در آرشیوها و کتابخانه ها هم همیشه آسان نیست. از سویی دیگر، برای بررسی موضوع پژوهش حاضر علاوه بر منابع و مآخذی که به طور مستقیم به موضوع مربوط می شوند، مراجعه به منابع و مآخذی که در ارتباط غیر مستقیم با موضوع هستند، ضروری است. منابع غیرمستقیم خود حجم انبوهی از منابع را شامل می شوند که این امر دشواری کار را دوچندان می کند. با عنایت به این دو مسئله، روشی که در این رساله به کار گرفته شد توسل به یکی از اصول روش تحقیق یعنی اصل «گزینش منابع» بود. برای گردآوری داده های این رساله، منابع و مآخذ طبقه بندی شد. این منابع شامل خاطرات و سرگذشت نامه ها، روزنامه های خاطرات، سفرنامه های خارجی، سفرنامه های رجال داخلی، منابع جغرافیای تاریخی و تاریخ های محلی، وقایع نگاری های رسمی، وقایع نگاری های غیر رسمی، اسناد و مدارک (تلگراف ها، نامه ها، وقف نامه های مساجد و شب نامه ها) و رسائل دوره قاجار است. با عنایت به این که موضوع این رساله در ذیل تاریخ اجتماعی قرار می گیرد، منابع مربوط به تاریخ اجتماعی منابع اصلی این رساله را تشکیل می دهند. در این رساله به ترتیب اهمیت روزنامه های خاطرات، خاطرات و سرگذشت نامه ها (تاریخ های اجتماعی دوره قاجار مانند «طهران قدیم» نوشته جعفر شهری و «تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه» نوشته چارلز جیمز ویلس نیز جزو خاطرات دسته بندی شده اند)، سفرنامه های خارجی، سفرنامه های داخلی، کتب جغرافیای تاریخی، وقایع نگاری های غیر رسمی، اسناد و مدارک، وقایع نگاری های رسمی و رسائل دوره قاجار قرار می گیرند. با عنایت به این که درباره موضوع این رساله کتاب یا پژوهش مستقلی که تمام مباحث آن را پوشش دهد، منتشر نشده است و در تحقیقات انجام شده درباره مساجد دوره قاجار هم فقط به گوشه ای از کارکردهای مسجد اشاره شده، در حد نیاز به آن منابع نیز مراجعه شده است. بیشترین مراجعه به تحقیقات جدید در مباحثی بوده که به طور غیر مستقیم به موضوع این رساله ارتباط داشته اند. در این بخش سعی خواهد شد تا بخشی از منابع استفاده شده در این رساله به ترتیب اهمیت مورد نقد و ارزیابی قرار گیرد.

یکم: آثاری که به نام «روزنامه خاطرات» مشهور شده اند، از منابعی هستند که برای مطالعه تاریخ اجتماعی و فرهنگی عهد قاجار مراجعه به آن ها اجتناب ناپذیر است. روزنامه های خاطرات دست

کم از سه وجه حائز اهمیت هستند: نخست، چون این روزنامه‌ها اغلب به صورت روزانه نوشته می‌شده‌اند، نویسندگان وقایع را با جزئیات ثبت کرده‌اند و چون فاصله رویدادها و نگارش رویدادها اندک بوده، عنصر فراموشی در داده‌های این روزنامه‌ها تأثیر چندانی نداشته است، مگر این که نویسندگان روزنامه‌ها خود را به فراموشی زده‌اند. دوم، نویسندگان این روزنامه‌ها در زندگی روزمره خود با مسائل گوناگونی مواجه بوده و در اغلب موارد هم این مسائل را ثبت کرده‌اند، همین امر باعث شده که داده‌های این روزنامه‌ها از تنوع بیشتری برخوردار باشد. سوم، چون روزنامه‌ها غالباً در همان روز یا با فاصله اندکی نوشته می‌شده و واکنش آنی نویسندگان روزنامه‌ها درباره رویدادها و افراد مختلف ثبت شده است. از دوره قاجار چند روزنامه خاطرات مهم باقی مانده است که در این جا به دو نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود.

اگرچه «روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه» از مهمترین روزنامه‌های خاطرات باقی مانده از دوره قاجار است، اما در رساله حاضر «روزنامه خاطرات عین السلطنه»^۱، به علت حجم انبوه و تنوع داده‌ها و همچنین گستره زمانی روزنامه، در اولویت قرار داشته است. از داده‌های هشت مجلد نخست روزنامه خاطرات عین السلطنه در رساله حاضر استفاده شده است. در این روزنامه خاطرات، درباره تمام مباحث این رساله به درجات داده وجود دارد. داده‌های این کتاب شامل وضعیت عمومی، طبقه بندی، وضعیت عمرانی، احداث، مرمت و وضعیت بهداشتی مساجد است. در این کتاب درباره کارکردهای مذهبی مسجد از قبیل اقامه نماز، خطابه، اعیاد و سوگواری‌های مذهبی و برگزاری آئین‌های مذهبی در مساجد و همچنین برگزاری آداب تدفین در مساجد اطلاعات متنوعی وجود دارد. در این کتاب درباره کارکردهای اجتماعی مسجد و به ویژه درباره کارکردهای آموزشی مسجد، نظام آموزش سنتی و جایگاه مسجد در آن، نظام آموزشی جدید و تأثیر آن بر کارکردهای آموزشی مسجد، کارکردهای رسانه‌ای مسجد در انقلاب مشروطیت، کارکرد مسجد برای گروه‌های مختلف اجتماعی و همچنین کارکردهای خدماتی و رفاهی مسجد، داده‌های ارزشمندی ارائه شده است. درباره کارکردهای سیاسی مسجد در دوره مشروطیت داده‌های این کتاب نسبت به سایر داده‌های آن از

^۱ - عین السلطنه، قهرمان میرزا (۱۳۷۸-۱۳۷۴)، «روزنامه خاطرات عین السلطنه»، به کوشش مسعود سالور-ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر، جلد‌های یکم تا هفتم.

اعتبار کمتری برخوردار است و علت آن هم این است که عین السلطنه در جریان حرکت مشروطه خواهی و پس از صدور فرمان مشروطه، در الموت به جای پدرش عزالدوله به حکومت مشغول بوده و از رویدادهای سیاسی شهرهای مهم و به ویژه تهران از طریق روزنامه ها و یا از طریق واسطه ها مطلع می شده است و همان ها را هم به صورت گزینشی ثبت کرده است. از ویژگی های داده هایی که درباره موضوع رساله حاضر در روزنامه خاطرات عین السلطنه وجود دارد، این است که عین السلطنه در قیاس با سایر نویسندگان روزنامه های خاطرات، رویدادها و مباحث مربوط به مساجد را به تفصیل ثبت کرده است.

روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه^۲ مشهورترین کتاب در میان آثار هم گروه خود است. این کتاب درباره تاریخ اجتماعی و سیاسی دوره ناصرالدین شاه قاجار دارای اطلاعات ارزشمندی است، اما درباره موضوع رساله حاضر داده های محدودی دارد. بیشترین اطلاعات ارائه شده در این کتاب درباره رساله حاضر به کارکردهای مذهبی مسجد و به ویژه آئین های ماه رمضان و ماه محرم مربوط می شود. بخش دیگری از داده ها مربوط به کارکردهای سیاسی مسجد در جنبش تنباکو است. اعتمادالسلطنه به علت این که اغلب اوقات در درب خانه سلطنتی حاضر بود، در جریان بسیاری از رویدادها قرار داشت و در جنبش تنباکو نیز او به بسیاری از مسائل اشراف داشت و به همین علت اطلاعات او درباره نقش روحانیون در بسیج مردم در مساجد برای مخالفت با امتیاز نامه تنباکو ارزش فراوانی دارد. داده های کتاب درباره مساجد بعضی از ایالات و ولایات شمالی ایران نیز قابل توجه است. او در اغلب سفرهای ناصرالدین شاه ملتزم رکاب بود و در مسافرت هایی که ناصرالدین شاه به شهرهای شمالی ایران داشت، حاضر بود و دیده های خود را درباره وضعیت جغرافیایی و عناصر شهری بعضی از ایالات و ولایات شمالی ایران ثبت کرده است که وضعیت عمومی و آمار مساجد آن شهرها هم جزو مطالب ثبت شده است. اعتمادالسلطنه در مواردی هم به مساجدی که در دوره ناصرالدین شاه در تهران احداث می شد، اشاراتی کرده است. اگرچه داده های محدودی درباره

^۲ - اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۷۹)، *روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه*، با مقدمه و فهرس از ایرج افشار، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

مباحث مطرح شده در این رساله در روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه وجود دارد، با این وجود اطلاعات ارائه شده بسیار ارزشمند هستند.

علاوه بر دو روزنامه خاطراتی که به آن‌ها اشاره شد، روزنامه‌های خاطرات دیگری هم وجود دارد که در قیاس با آن دو روزنامه از اهمیت کمتری برای رساله حاضر برخوردار هستند. «روزنامه خاطرات سید محمد کمره ای»^۳ (دو مجلد) درباره وضعیت عمومی و کارکرد سیاسی مساجد تهران در سال‌های ۹۸-۱۲۹۷ شمسی داده‌های اندک اما ارزشمندی دارد. در «روزنامه خاطرات شرف الدوله»^۴ و «روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران»^۵ نوشته سید احمد تفرشی حسینی، درباره نقش مسجد در انقلاب مشروطیت اطلاعاتی وجود دارد. اغلب اطلاعات موجود در «روزنامه خاطرات بصیر الملک شبانی»^۶ و «روزنامه خاطرات امین لشکر»^۷ درباره کارکردهای مذهبی و وضعیت عمومی مساجد است.

دوم: از آثاری که در مطالعه تاریخ اجتماعی دوره قاجار مراجعه به آن‌ها ضروری است، «خود - زندگینامه نوشت»ها و «خاطرات» هستند. مرز میان خاطره نویسی و زندگینامه نویسی همیشه برای نویسندگان آن‌ها مشخص نبود، با این وجود تعداد کتاب‌هایی که با عنوان «خاطرات» از دوره قاجار به جا مانده است، نسبت به کتاب‌هایی که با عنوان «زندگی نامه» از آن دوره به جا مانده، بسیار اندک

^۳ - کمره ای، سیدمحمد (۱۳۸۴)، *روزنامه خاطرات سید محمد کمره ای*، به کوشش محمد جواد مرادی نیا، تهران: اساطیر، ۲ جلد.

^۴ - کلانتری باغمیشه، میرزا ابراهیم خان (۱۳۷۷)، *روزنامه خاطرات شرف الدوله*، به کوشش یحیی ذکاء، تهران: فکر روز.

^۵ - تفرشی حسینی، سید احمد (۱۳۵۱)، *روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران*، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

^۶ - شبانی، میرزاظاهر بصیرالملک (۱۳۷۴)، *روزنامه خاطرات بصیرالملک*، به کوشش ایرج افشار و محمد رسول دریاگشت، تهران: دنیای کتاب.

^۷ - امین لشکر، میرزا قهرمان (۱۳۷۸)، *روزنامه خاطرات امین لشکر*، به کوشش ایرج افشار و محمد رسول دریاگشت، تهران: اساطیر.

^۸ - مستوفی، عبدالله (۱۳۸۶)، *شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه*، تهران: هرمس، ۲ جلد.